

законодавства держави перебування. Україна є стороною Віденської конвенції та двосторонніх консульських конвенцій, укладених із державами, з якими встановлені дипломатичні відносини. Положення таких конвенцій відповідно є частиною законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобылев Г.В. Основы консульской службы / Г.В. Бобылев, Н.Г. Зубков. – М.: „Наука”, 1986. – 212 с.
2. Гуменюк Б. Основы дипломатичної та консульської служби / Б. Гуменюк. – К.: Либідь, 1998. – 255 с.
3. Демин Ю.Г. Статус дипломатических представительств и их персонала / Ю.Г. Демин. – М.: Международные отношения, 1995. – 204 с.
4. Іванов Ю.А. Міжнародне право / Ю.А. Іванов. – К.: Вид. Поливода А.В., 2004 – 198 с.
5. Короткий український дипломатичний словник / упорядник: Я. Серкіз; за заг. ред. М. Мальського. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 264 с.

УДК 343.1: 340.12 (477)

СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Серета А.М., к.і.н., доцент

Запорізький національний університет

У науковій статті на основі аналізу нормативно-правових актів досліджується формування, становлення та подальший розвиток кримінально-процесуального права та функціонування його суб'єктів у контексті загальних соціальних і правових процесів. Розкривається структура і механізм формування складових елементів кримінально-процесуального права, особливості провадження судочинства.

Ключові слова: кримінально-процесуальне право, суб'єкти кримінально-процесуальних відносин, судова система, кримінальне судочинство.

Серета А.Н. СТАНОВЛЕНИЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В УКРАИНЕ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ / Запорожский национальный университет, Украина

В научной статье на основе анализа нормативно-правовых актов исследуется формирование, становление и дальнейшее развитие уголовно-процессуального права и функционирование его субъектов в контексте общих социальных и правовых процессов. Раскрывается структура и механизм формирования составных элементов уголовно-процессуального права, особенности производства судостройства.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное право, субъекты уголовно-процессуальных отношений, судебная система, криминальное судопроизводство.

Sereda A.N. THE FORMATION OF CRIMINAL LEGAL PROCEEDINGS IN UKRAINE: HISTORICO-LEGAL RESEARCH / Zaporizhzhya national university, Ukraine

In the on the basis of analysis of normative legal acts the formation, becoming and further development of criminal process law and functioning of its subjects in the context of general social and legal processes are being researched. The structure and mechanism of criminal process law constituent parts formation and the peculiarities of the legal proceedings are revealed.

Key words: criminal process law, subjects of the criminal process relations, judiciary system, legal proceeding.

Приєднання України до Ради Європи в 1995 р., прийняття Конституції України в 1996 р., ратифікація в 1997 р. Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та інших міжнародно-правових актів у галузі прав людини та кримінального судочинства обумовили реформування кримінально-процесуального законодавства України і створення кримінального судочинства нового охоронного типу, пріоритетами якого стане, перш за все, захист прав та свобод людини і громадянина.

Захищеність як обвинуваченого, так і потерпілого, є відображенням демократичності й гуманності кримінально-процесуального законодавства в тій чи іншій державі. Саме тому стільки дискусій точиться навколо змін чинного кримінально-процесуального кодексу та проекту нового. Безумовно, на його доопрацювання впливає велика кількість різноманітних чинників: належність до тієї чи іншої правової сім'ї, рівень правової культури в суспільстві та її характеристики, завдання та цілі правової політики держави, історичні традиції. Запозичення іноземного досвіду, реалізація тих чи інших теоретичних моделей вимагають урахування особливостей конкретної правової дійсності, особливостей історико-правового минулого.

У нашій державі стало необхідністю, щоб кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство, як і практика його застосування були більш сучасними. Кримінальне покарання – як на рівні закону, так і на стадії його застосування судами – має бути адекватним скоєного злочину і, відповідно, краще захищати інтереси суспільства та інтереси потерпілого. Правова та судова реформи, здійснювані в нашій країні, мають на меті приведення вітчизняного права у відповідність з міжнародними стандартами. Зрозуміло, це не означає відмови від вітчизняного досвіду. Для вирішення проблеми ефективного впливу на злочинність вітчизняний історичний досвід безцінний. Він дозволяє побачити як позитивні, так і негативні моменти формування і розвитку правової системи в цілому, та кримінального судочинства зокрема, що може сприяти вдосконаленню кримінального та кримінально-процесуального законодавства, найкращій постановці кримінального правосуддя в сучасній Україні.

Важливим є вивчення історичних форм суду з точки зору їх участі в кримінальному судочинстві, змісту та практики застосування процесуальних законів, виникнення кримінального процесу як особливого типу судочинства і найважливішого елемента кримінальної політики держави. У даному контексті цікава еволюція системи правосуддя в період IX – XIV ст.

Методологічне підґрунтя дослідження складають ідеї та положення, вміщені у фундаментальних працях вітчизняних істориків права та фахівців у галузі кримінально-процесуального права: М. Владимирського-Буданова, О. Кістяківського, О. Лазаревського, О. Левицького, Д. Міллера, Л. Окіншевича, А. Пашука, М. Слабченка, І. Теліченка, М. Чельцова-Бebutова та ін.

Вагомий внесок у дослідження історії права України зробили у своїх працях такі українські вчені, як О. Апанович, В. Горобець, В. Єрмолаєв, І. Ісаєв, Л. Зайцев, С. Кудін, Я. Падох, А. Рогожин, І. Сафронова, М. Страхов, І. Усенко.

Згідно з основною в сучасній юридичній науці точкою зору, кримінальний процес – це врегульована нормами кримінально-процесуального законодавства діяльність органів дізнання, слідчого, начальника слідчого відділу, прокурора, судді та суду по виявленню ознак складу злочину, порушенню, досудовому розслідуванню, судовому розгляду та вирішенню кримінальних справ, спрямована на захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, потерпілих від злочинів, швидке та повне розкриття злочинів, викриття винного та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий справедливому покаранню і ніхто з невинуватих не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений.

Важливо підкреслити, що кримінальний процес – це вид державної діяльності. Саме держава через спеціально створені нею органи здійснює боротьбу зі злочинністю, охороняє від злочинних посягань конституційний лад, соціально-економічні, політичні й особисті права та свободи громадян, права та законні інтереси юридичних осіб. Кримінально-процесуальну діяльність можуть здійснювати лише ті державні органи, які на це уповноважені законом: суд, суддя, прокурор, начальник слідчого відділу, слідчий, орган дізнання, дізнавач. Вони наділені необхідною владою та за наявності законних підстав можуть застосовувати заходи державного примусу. Рішення, прийняті ними в межах своїх повноважень, обов'язкові для виконання всіма установами, організаціями, посадовими особами та громадянами [1, 18].

Необхідно звернути увагу на типологію кримінального процесу, яка в сучасній юридичній науці, на жаль, має описовий, суб'єктивний характер. Типологія кримінального судочинства повинна спиратися на виявлення його сутнісних ознак. Наукова типологія виявляє схожість і відмінності досліджуваних об'єктів, формулює способи їх ідентифікації і на цій основі розкриває тенденції розвитку досліджуваного явища, у даному випадку кримінального

судочинства. Головна проблема створення наукової типології – вибір критеріїв класифікації. Свавілья в цій сфері, які широко поширені в науці призводять до того, що сукупність використаних критеріїв не утворюють єдиної системи, що у свою чергу не дозволяє чітко визначати співвідношення типів процесу та їх взаємозв'язку один з одним.

Існують кілька важливих спроб в історії юридичної науки проаналізувати типологію кримінального судочинства. Одна з перших спроб такого роду була зроблена в працях відомих дореволюційних юристів М. Розіна, А. Коні, П. Люблінського, О. Ларіна, В. Лукашевича, С. Познишева, В. Случевського та ін. Аналізуючи їх роботи, можна відзначити, що в дореволюційний період у науці існували два різні підходи до типології судочинства.

Відповідно до першого підходу типи кримінального судочинства відображають його історію, етапи розвитку кримінально-процесуального права. Вони послідовно змінюють один одного: спочатку складається обвинувальний процес, потім розшуковий, нарешті, змішаний. Цей підхід можна побачити в роботах, наприклад, І. Фойницького, С. Познишева, В. Случевського [2].

Другий підхід заснований на теоретичному узагальненні реальних порядків провадження у кримінальних справах і полягає у формулюванні двох ідеальних типів судочинства: змагального і розшукового. Вони не існують у чистому вигляді, ніколи не змінюють один одного, рівнозначні і прямо протилежні.

Друга спроба створити типологію кримінального процесу була зроблена в радянський період на основі марксистської теорії історичного процесу і класового підходу до права. Згідно з марксизмом кожна суспільно-економічна формація має свій тип судочинства, спрямований на захист класових інтересів панівного класу: у рабовласницькому суспільстві – це був обвинувальний процес, у феодальному – розшуковий, у буржуазному – змішаний.

Пізніше радянські вчені відмовилися від настільки примітивного підходу до типології судочинства і ввели поняття історичної форми судочинства, яке не збігається з поняттям історичного типу. Згідно з новим підходом формаційний критерій застосовується лише до аналізу історичного процесу в цілому, форма ж кримінального судочинства залежала від національних особливостей тієї чи іншої країни, регіону. Поняття форми судочинства відображало риси процесу, які могли змінюватися в межах одного і того ж типу в залежності від конкретних умов життя окремих держав.

В Україні як за радянських часів, так і після набуття незалежності, найвідомішими є праці вчених таких наукових шкіл: харківської (професори С. Альперт, М. Бажанов, М. Гродзинський, Ю.М. Грошевий, В. Зеленецький); київської (професори А. Дубинський, В. Маляренко, О. Михайленко, М. Михеєнко, З. Смітєнко, Т. Варфоломєєва); львівської (професор В. Нор); одеської (професор Ю. Аденін).

Третя спроба типології, відноситься до сучасного етапу розвитку вітчизняної процесуальної науки. У роботах цього періоду розглядаються три історичні форми судочинства: інквізиційний (розшуковий, слідчий, слідчо-розшуковий), змагальний (обвинувальний, позовний змагальний (приватно-позовний, публічно-позовний), змішаний (слідчо-судовий, континентальний). Однак у більшості з них немає визначення форм процесу, тільки перерахування основних типів.

У жодній із сучасних держав кримінальний процес у «чистій» історичній формі (інквізиційна, змагальна) не існує. Інквізиційні елементи «змішуються» в різних пропорціях зі змагальними, що дає підставу назвати його процесом змішаної форми. В Україні існує кримінальний процес змішаної форми із наявністю змагальних елементів у досудовому провадженні [3, 24].

Треба зазначити, що розвиток кримінального судочинства в історії української державності був пов'язаний з рівнем розвитку суспільства і держави. Тому з метою систематизації і більшої планованості викладу зазначеної проблеми, необхідно відокремити основні періоди становлення і розвитку кримінального процесу.

Перший період – князівський, – з кінця IX ст. до початку XIV ст. (до примусового приєднання українських земель Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою).

Другий період – литовсько-польський, – з середини XIV ст. до середини XVII ст. (до початку національної революції під проводом Б. Хмельницького).

Третій період – козацько-гетьманський, – з середини XVII ст. до кінця XVIII ст. (до ліквідації гетьманщини та Запорозької Січі).

Четвертий період – імперський, – з кінця XVIII ст. до початку XX ст. (до відродження української державності у 1917 – 1920 рр.).

П'ятий період – відродження української державності, – 1917 – 1920 рр.

Шостий період – радянський, – 1917 – 1991 рр. (до проголошення незалежності України).

Зазначена періодизація, як і будь-яка інша, значною мірою умовна. Але в її рамках можна розглянути головні тенденції розвитку кримінального процесу.

Кримінальне судочинство зароджується в Київській Русі. У цей період стадії кримінального процесу збігаються з цивільним судочинством. Давньоруське право того часу не знало чіткого розмежування між кримінальним та цивільним процесами, хоча, звичайно, деякі процесуальні дії (наприклад, «свод», «гоніння сліду»), могли застосовуватися тільки в кримінальних справах. Крім того, у справах щодо державних злочинів використовувалися форми розшукового процесу. Князь та його агенти самостійно здійснювали розслідування по цих справах [4, 644].

В усякому разі і в кримінальних, і в цивільних справах Давньоруської держави застосовувався обвинувально-змагальний процес, при якому сторони рівноправні й самі є двигуном всіх процесуальних дій.

Складовими елементами судового процесу, безсумнівно, є принципи.

Як і сучасний процес, давньоруський ґрунтувався на найважливіших правових ідеях, які не змінювалися протягом тривалого часу.

Так, першим, основним принципом вважалася презумпція винності. Якщо існували сумніви в злочинності чи протиправності того чи іншого діяння, то тягар доказування своєї невинності покладалася на обвинувачену сторону. Позивач міг лише зародити підозру в тому, що обвинувачений є злочинцем, і йому, навіть, не обов'язково повністю довести провину людини. Якщо в підозрюваного не знайдеться доказів своєї непричетності до злочину, то він буде вважатися винним і понесе покарання. Таким чином, презумпція винності в давньоруському праві вказувала, що особа, яка обвинувачена чи підозрювана в протиправному діянні, вважається «лиходієм», поки не доведе зворотнє.

Другим найважливішим принципом був принцип змагальності. Він був властивий здебільшого для цивільних, ніж для кримінальних процесуальних правовідносин. Отже, правом голосу були наділені обидві сторони, вони змагались між собою в словесній баталії за формулою «слово проти слова», вмінні обґрунтувати свою точку зору, підтверджуючи свої заяви, і жодна з сторін не мала істотних переваг на відстоювання своєї думки.

Третім принципом судочинства слід вважати обов'язковість виконання рішення, прийнятого судом. У разі невдоволення прийнятим рішенням обох сторін призначалася інша процедура – поєдинок (один із видів «судів Божих», коли справу вигравав той, хто перемагав під час поєдинку). «Руська правда» не містила ніяких указівок про повторний розгляд справи, однак можна припустити, що невдоволена сторона (представники панівної верстви) зверталася зі скаргою до князя, який переглядав справу заново.

Четвертим важливим принципом можна назвати принцип пропорційності злочину і покарання. Договір 911 р. прямо встановлював: «да елико яве боудуть показании явлеинными да имеют верное» [5].

Судовий процес у Давньоруській державі мав назву «тяжі». Судове засідання відбувалося публічно, проводилося усно. Сторонами виступали як юридичні (церква, громада), так і фізичні особи. На цьому етапі справа розпочиналася тільки за скаргою потерпілого, його сім'ї або роду. Процесуальні сторони називалися «сутьжниками» або «суперниками» і користувалися рівними правами.

Взагалі відомості про процес кінця IX – X ст. досить розрізнені, а, головне, містяться не стільки в законодавчих актах, скільки у творах іноземних, переважно арабських, авторів.

Так, Ібн-Русте (східний вчений-енциклопедист першої половини X ст.) дав короткий, але тим більш цінний опис судового виробництва на початку X ст.: «Когда кто из них имеет дело против другого, то зовут его на суд к царю, перед которым и препираются; когда царь принимает приговор, исполняют то, что он велит...» [6].

Відомо, що договір 911 р. між Руссю та Візантією лише затверджував загальні принципи процесу та порядок деяких процесуальних дій у зв'язку з конкретними злочинами. Договір 944 р. вводив систему непідсудності підданих візантійського імператора судовим органам великого князя київського [5; 7].

У Стародавній Русі вищою судовою інстанцією був великий князь київський, який вирішував будь-які справи, котрі вважав потрібними. У будь-якому випадку він самостійно, будучи суддею, приймав рішення щодо винності та невинності підсудного. Як зафіксовано в «Повісті минулих літ», князь Володимир, міг карати розбійників як стратою, так і замінювати її грошовим штрафом [9].

Тобто князь мав великі повноваження, а саме брати участь у судовому засіданні, приймати рішення по цивільних справах, оголошувати вирок по кримінальних, помилувати злочинця. Однак у процесуальній діяльності великого князя стримували «Закон руський», міждержавні договори (наприклад, 911, 944 рр.), інші правові акти та норми звичаєвого права.

Судовий розгляд, за наявними даними, складався з кількох частин. Судові дебати полягали в почергових виступах сторін, у яких вони мали довести обґрунтованість своїх вимог або необґрунтованість претензій опонента. Князь (суддя) уважно вислуховував їхні аргументи та приймав рішення, яке вважалося обов'язковим для виконання.

Особливістю староруського суду було те, що піддані великого князя, якщо вони знаходилися за межами держави, повинні були судитися на своїй батьківщині. Так, договір 911 р. визначав, що візантійські судові органи не мали право судити, а повинні були передати підозрюваного в руки своїх колег: «Аще злодеи възратятся въ Роусь да жалуютъ Роуси, христьянскому царству. И ять будетъ таковыи, и възвращень боудет не хотя в Роусь. Си ж вся да створять Роусь Грекомъ идеже аще ключится таково» [5].

Отже, була визначена процесуальна юрисдикція: великокнязівські піддані підлягали, у разі вчинення протиправного діяння, виключно суду Київської Русі. Візантійці в принципі погодилися на це, обумовивши, однак, аналогічні права для себе, згідно з договором 944 р., «ци аще ключится проказа никака, отъ Грекъ сушихъ подъ властью царства нашего, да не имать власти казнити я, но повеленьемъ царства нашего, да приметь якоже будетъ створиль» [7]. Принцип полягав у підсудності конкретної людини в залежності від її підданства, а не місця тимчасового проживання. Руський, що жив у Візантії, але зберіг підданство Русі, повинен був судитися виключно руським судом. Втім у ряді статей передбачалося і правило територіальної, а не національної підсудності.

Крім того, ще однією особливістю судів Києво-Руської держави була зацікавленість у ньому великокняжої дружини, князівських прибічників та їх участь у зборах так званих кримінальних штрафів, що йшли, як правило, на їхнє утримання [8, 141]. Дана обставина наочно свідчить про зрощення військового, адміністративного і судового апаратів.

Щодо потерпілого, то він самостійно домовлявся зі своїм супротивником з приводу передання спору до суду. Звинувачення мало бути персональним, тобто направленим проти відомої особи. Якщо обвинувачений не з'являвся до суду – це призводило до заочного вироку або підсудного доставляли силою. А якщо відповідач був невідомий, його відшукував позивач.

«Руська Правда» передбачала детальну процедуру такого розшуку, а саме за допомогою «закличу», «своду» та «гоніння сліду». У випадку крадіжки зброї чи одягу, викрадення або зникнення челядина, слід було оголосити про пропажу на торзі (громадському місці). Це називалося закличем. «Заклич» – це один із можливих способів розшукування злодія чи особи, яка незаконно привласнила чужу річ та мала конкретно визначені індивідуальні ознаки (ст.32, 34) [10, 31–32]. Якщо протягом трьох днів після оголошення річ знаходили в будь-кого, то він ставав відповідачем (його вважали злодієм). На нього поклали обов'язок повернути річ її власникові і сплатити штраф за правопорушення.

Другим способом розшуку відповідача був «свод» (на зразок очної ставки). Він являв собою процедуру розшукування особи, яка незаконно привласнила чужу річ (кінцевого татя), і повернення речі її власнику (ст.35–39) [10, 32]. «Свод» розпочинали, коли: річ знайшли в когось до «заклича»; пропажа була виявлена як минули три дні після «закличу», або майно виявили в чужому місті чи громаді, а особа, в якій була виявлена річ, заперечувала звинувачення. Тоді власник речі не міг забрати її відразу, оскільки не було доведено право його власності на неї. Він мав запропонувати підозрюваному «пойди на свод, где есть взял», тобто звернутися до тієї особи, в якій той цю річ придбав (ст.35) [10, 32]. Тепер уже ця особа ставала відповідачем і, у свою чергу, теж могла вказати на людину, в якій вона придбала украдену річ, – так «свод» тягнувся, поки не зупинявся на черговому відповідачі, який не зміг пояснити, як ця річ до нього потрапила, його вважали злодієм з усіма наслідками, що випливали з цього.

Якщо ж слід злодія виходив за межі міста, то власник речі вів «свод» поза містом лише до третьої особи, яка була зобов'язана сплатити йому вартість речі, а сама отримувала право продовжувати «свод». Якщо «свод» приводив до кордонів держави або ж володілець речі не міг назвати особу, в якій цю річ придбав (вона була йому невідома), то цей покупець міг відвести від себе підозру, виставивши двох свідків або митника, у присутності яких здійснювалася купівля даної речі (ст.36, 37, 39) [10, 32]. У кінцевому варіанті, якщо ж володілець не доводив добросовісність набуття речі, то вона вилучалася на користь потерпілого, а невдалий покупець зазнавав збитків, заплативши свої гроші, але зберігав право позову у випадку, якщо розшукає особу, котра продала йому річ.

Третя стадія – «гоніння сліду» полягала в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Якщо сліди губилися, власник припиняв розшук. У противному випадку, до кого слід заводив, той уважався злочинцем, якщо «не відвів слід». Крім того, якщо ж вони вели до громади (верві), то її жителі повинні були відвести від себе підозру в крадіжці і взяти участь у розшуку злочинця або відповідати за злочин. В останньому випадку верв несла колективну відповідальність за вчинену крадіжку та платила штраф розкладкою. Треба зазначити, що виплата такого штрафу – дикої вири могла тривати декілька років і реально призводила до закабалення громади князем. Щоправда, у «Руській правді» зазначалося, що «община не платить за знайдені труп або кістки, якщо не знають убитого і про те, що трапилося, ніхто не чув» [10, 32].

«Свод» і «гоніння слідом» відбувалися зі збереженням давніх урочистих форм. Той, хто «гнав слід», міг вимагати від властей допомоги. Отримані під час проведення «своду» і «гоніння сліду» результати ставали підставою для прийняття судового рішення (ст.77) [10, 36].

У разі неясності справи відповідач звертався до розшукування доказів. Система доказів, судячи з усього, була розвинена в Київській Русі слабо. Так, до XI ст. немає достовірних відомостей про використання в процесі показань свідків. Однак на практиці вони, мабуть, застосовувалися. Доведення своєї невинності було основним завданням обвинуваченої сторони, яка так і називалася – «часть та, иж ищетъ неятью верь» [7].

Все ж таки давньоруське право передбачало використання в процесі певної системи доказів. Докази носили характер формальних підтверджень ґрунтовності пред'явленої до суду вимоги. До них відносилися власне зізнання підозрюваного, хоча в «Руській правді» про особисте зізнання нічого не зазначалося; свідчення свідків; полічне; «суди Божі».

Класифікуючи докази, можна виділити докази усні і письмові. Виправдана класифікація їх на матеріальні і формальні. До формальних доказів ставився такий специфічний їх вигляд, як «суди Божі». Подальший розвиток права призвів до виділення доказів первинних і похідних.

Більшою мірою все ж таки докази були усного характеру, однак застосовувалися і письмові. Так, згідно з договором 911 р., заповіти оформлювалися в письмовій формі, отже, у разі виникнення процесу з приводу приналежності майна померлого як доказ міг бути використаний його заповіт.

У кримінальних справах достатніми доказами вважалися прямі докази (рани, синці тощо) або свідчення двох очевидців факту. У випадках звинувачень у крадіжках найбільш важливим доказом була виявлена наявність украденої речі – речовий доказ.

За «Руською правдою» свідки поділялися на дві категорії – видоків і послухів, якими могли бути тільки вільні люди (невідомо щодо жінок) (ст.85) [10, 36]. Видок згідно з «Руською

правдою» – безпосередній очевидець факту, послухами ж іменувалися особи, які чули від когось про те, що трапалося і свідчили не про факт злочину, а про «добру славу» тої чи іншої сторони процесу. Від необґрунтованого звинувачення можна було «очиститися», виставивши сім свідків – послухів, які підтвердили би їм добре ім'я підозрюваного (ст.18) [10, 31]. Однак, з XII ст. послухи витрутили із правничого вжитку видоків.

Проте система формальних доказів – «судів Божих» («рота», жереб, ордалії, судовий поєдинок) була вже досить розвинена.

У джерелах є згадка про один з них – судовий поєдинок. Ібн-Русте повідомляє, що «если же обе стороны приговором царя не довольны, то по его приказу должно предоставляться окончательное решение оружию... На борьбу эту родственники приходят вооруженными и становятся. Тогда соперники вступают в бой, и победивший может требовать от побежденного чего хочет» [6].

Судовий поєдинок був можливий лише в разі невдоволення вироком обома сторонами. Якщо хоча б одна сторона не висловлювала з приводу нього протесту, то рішення судді залишалося в силі і приводилося у виконання. Внаслідок цього, застосування судового поєдинку не могло мати надмірно широкого розповсюдження, оскільки рідко коли рішення суду могло зачепити одночасно інтереси двох сторін.

Загальне керівництво поєдинком належало судді, він віддавав наказ про загальну підготовку до нього. Головними умовами поєдинку були фізична рівність сторін, одностатевість та ідентичність зброї (мечі або кії). Мечі обиралися для вищих суспільних верств, кії – для нижчих.

Звертає на себе увагу участь (пасивна) в цій процесуальній дії родичів, причому, що дуже істотно, озброєних. Для чого цим пасивним учасникам була необхідна зброя? Тільки для того, щоб гарантувати справедливий хід поєдинку, підстрахувати свого родича від будь-якої підступності.

Мета судового поєдинку – не смерть одного з учасників, а з'ясування, хто правий у конкретній суперечці. Справу вигравав той, хто перемагав і міг «вимагати від переможеного чого хоче». Треба думати, для цього переможений як мінімум повинен був зберегти собі життя.

Особливим видом доказів була присяга. Джерела X ст. іменують її «ротою». Договори 911 і 944 рр. неодноразово згадують про практичне її застосування. Так, якщо неможливо людина вдарила іншу мечем, але не вбила її, то за подібне правопорушення повинна була заплатити скільки може і навіть зняти з себе весь одяг, а «о процесі да роте ходит своєю верою, яко никакож иному помощи ему» [5; 7]. Згідно із зазначеними правовими пам'ятками до прийняття християнства русичі, присягаючи, знімали з себе щити і клялися богом Перуном, а з прийняттям християнства присяга також мала усний характер і супроводжувалася цілуванням хреста.

Також «рота» могла служити доказом для підтвердження факту володіння збіглим челядином. Якщо челядин втік, і його не змогли знайти, то купець мав присягнути, що цей челядин належить саме йому, у цьому випадку йому відшкодовувалися понесені від пропажі челядина збитки [9]. Договір 911 р. передбачав особливий порядок судочинства у справах щодо челядина-втікача: «Если украден будет челядин русский, либо убежит, либо насильно будет продан и жаловаться станут русские, пусть докажут это о своем челядине, и возьмут его на Русь, но и купцы, если потеряют челядина и обжалуют, пусть требуют судом и, когда найдут, возьмут его. Если же кто из тяжущихся не позволит произвести разыскание, то будет признан неправым» [5]. Купці, які шукали втікача або викраденого челядина, згідно з договором 911 р., крім присяги повинні були довести, що цей челядин належить саме їм, і лише після цього мали право забрати його. Як здійснювалося це доведення, які ще види доказів мали застосовуватися, не пояснювалося.

Стосовно ордалій йдеться в трьох статтях «Руської правди». Випробування водою проводилися якщо вартість вкраденої речі була відносно незначною. У цьому випадку підозрюваного зв'язували і кидали у воду, якщо він потапав, то визнавався невинним. У справах понад шість гривень випробовували залізом. Підозрюваному давали в руки розжарений шматок заліза і невинним визнавався той, у кого рани швидко загоювалися або не залишалося слідів від опіків [10, 35].

Отже, звернення до «суду Божого» можна вважати традиційним для ранньофеодальних релігійних суспільств, коли можливостей для справжнього розшуку і збору доказів фактично не було.

Недоведене обвинувачення спричиняло стягнення судового мита на користь князівського уповноваженого і від позивача, і від відповідача (штраф 3 гривні за смерда і 12 – за боярина) [10, 34].

Зважаючи значення всіх доказів, наданих сторонами, суд виносив рішення-вирок в усній формі. Суд сам не виконував цивільних рішень. Про це дбала зацікавлена сторона. Кримінальні вирoki виконував здебільшого князь або його урядовці – вирники, які збирали кримінальні штрафи та ємці, які конфіскували майно. У період XI – XII ст. існують вже відомості про непрофесійних адвокатів.

Стороні – переможцеві допомагала держава. Потерпілий міг задовольнити свої інтереси за рахунок майна засудженого або змусити його відпрацювати заподіяну шкоду (повернути в холопство), коли майна не вистачало.

Таким чином, давньоруський процес не був хаотичним нагромадженням процесуальних дій, а спирався на правові ідеї, такі як: презумпція винності; здійснення «суду» на основі змагальності і відносної рівноправності сторін; обов'язковість виконання рішень і вироків суду; відповідність суспільної небезпеки злочинного діяння призначеному покаранню. Крім згаданих, безсумнівно, існували й інші принципи, але їх, у зв'язку з малою кількістю давніх джерел, відокремити дуже складно. Такий порядок судочинства проіснував на Русі з кінця IX до початку XIV ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
2. Фойницький І.Я. Курс Уголовного права: Часть Особенная: Посягательства на личность и имущество / И.Я. Фойницький. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1890. – 406 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crimpravo.ru>
3. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій: навч. посіб. / Л.М. Лобойко. – К.: Істина, 2007. – 456 с.
4. Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права: Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / Чельцов-Бебутов М.А. – М.: Госюриздат, 1957. – 839 с.
5. Договір Русі с Візантією (911 г.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru/rus/1.htm>
6. Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадырах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book>
7. Договір Русі с Візантією (944 г.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hrono.ru>
8. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом / С. Кудін // Право України. – 2000. – № 11. – С. 141–144.
9. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.krotov.info/acts/12/pvl/lavr.ht> Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т.: навч. посіб. / за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1996. – Т. 1. – 464 с.